

Ո Ւ Ր Մ Ի Ա Յ Ի Ց—Խ Ո Ց

Անցեալ տարուայ օգոստոսի 21-ին մի քանի ճանապարհորդակիցներով կառք վարձեցինք Ուրմիայից դէպի Սոյ գնալու համար։ Ամբողջ ժամերով մեր կառքը ընթանում էր անձայր, բացառապէս ուռնիներէից կազմուած՝ ծառուղիներով։ Ծառերի մէջ կորած գիւղերը շրջապատում էին ճանապարհը երկու կողմից մինչև Կըզ-Կալա-Բուռնի կոչուած հրուանդանը, որից յետոյ դուրս եկանք Նազլու-Չայի հովտից և մտանք մի փոքրիկ դաշտ, մի քանի գիւղերով, որոնց բնակիչները առաւելապէս «չրաղսէօնդիւրան» աղանդաւոր թուրքերից են։

Երեկոյեան, մայրամուտին հասանք Կուշչի։ Մեզ ցոյց տուին մայիսին տեղի ունեցած հեղեղի աւերածները, որոնք խօսում էին սարսափելի աղէտի մասին։ Ամբողջ մի թաղ իր տներով, բնակիչներով ու կենդանիներով զոհ էր գնացել հեղեղին, որը ամեն ինչ սրբել, տարել, Ուրմիայի ծովն էր լեցրել, բոլորի տեղը թողնելով մի աւազուտ տարածութիւն։ Հինաւորց ուռիներ, որոնք դիմացել էին հեղեղին՝ կեղակղբօ, վիրաւոր ցցւում էին։ Նրանց հաստ ճիւղերը կարծես դիտմամբ սրել էին։ Բնութեան այս աղէտին շարունակ ենթակայ է Կուշչի մեծ գիւղը, որովհետև շինուած է Սոմայի լեռներից իջնող հեղեղատի վրայ։ Ամեն տարի եկած մեծ ու փոքր հեղեղները ցանքսերին մեծ վնաս են հասցնում։

Տեղացիները առաւելապէս նշնիներով են զբաղւում, որովհետև թէ տեղի նուշը շատ ընտիր և առատ է լինում և թէ աւելի ապահով զբաղմունք է։ Ընդարձակ տարածութեան վրայ տնկուած են նշնու ծառաստաններ, որոնց պտուղը մեծ բանակութեամբ արտահանւում է։

Դէպի Սալմաստ տանող ճանապարհը, այնուհետև, թողնում է ծովամիեայ տափարակ ուղին, և բարձրանում է մի լեռ, որի միւս կողմը տարածւում է Սալմաստի դաշտը, Ջոլա գետի ընդարձակ հովիտը։ Ժանապարհը բարձրանում է անտառների քարքարոտ ձորով, հեղեղի հունով։ Վերելքը տևում է

մօտ երկու ժամ, երբ ուղևորը ոտով պէտք է բարձրանայ: Բարձրութեան վրայ կայ հաստատուած մի պահականոց (կարավուլխանա), որպէս զի ճանապարհը պահպանի Սոմայի քրդերից: Հազուադէպ չեն կողոպուտներն և սպանութիւնները, որոնք միայն քրդերի գործը չեն. պահապաններն էլ, իրանց վարձքը—երկու զուռն—ստանալուց յետոյ, դարձեալ կողոպտուած են:

Գնադիւկի բարձրութիւնից դէպի Սալմաստի դաշտ իջնելը աւելի կարճատե է, որովհետեւ Սալմաստի մակերևոյթը բարձր է Ուրմիի դաշտի մակերևոյթից: Նախ քան դաշտ իջնելը, ճանապարհի երկու կողմերում բարձրանում են ուղղաձիգ ժայռեր. այս տեղերն են ճանապարհի ամենավտանգաւոր կէտերը: Ժայռերից մէկի վրայ, հէնց ճանապարհի կողքին, նըկատուում են մի քանի մարդկանց նկարներ, քարի մէջ փորուած. առաջից գնում է մի ձիաւոր, որին թագաւորի են նըմանեցնում, նրանից յետոյ հետիոտն մի ուրիշ մարդ, շղթաներով կապկպուած, որը դարձեալ թագաւորի տեսք ունի. ապա գալիս են երկու մարդ, շղթայուած մարդուց յետոյ: Ուղեկիցներս, որոնք մի քանի անգամ անցել էին այդ տեղերով, ասում էին, որ այդ պատկերը ներկայացնում է իբր թէ Արշակ Բ. հայոց թագաւորի գերեզմարութիւնը: Թուրք ուղեկիցները ոչինչ չկարողացան ասել այդ մասին:

Ճանապարհին մօտ է մի սպիտակ բլուր, որտեղ կան մի քանի հանքային աղբիւրներ—Գըռ-Աւներ (Գոսի-Ջրեր): Ամեն օր շատ հիւանդներ են գալիս լողանալու. բայց վերջին ժամանակներս վտանգաւոր են դարձել, որովհետեւ աղբիւրները գրտնուելով շատ մօտ Սոմայի լեռներին, քրդերը թալանում են այնտեղ եկողներին: Հանքային ջուրը Հայաստանում յաճախ թթու, կրային ջուր է, և ճիշտ Տաթևի մօտ եղած Սատանի-կամըրջի հանքային ջրի բաղադրութիւնն ունի. բոյսերի և ուրիշ առարկաների վրայ հանգչած կրային շերտը, երկու տեղերի ջրերում էլ, միատեսակ է: Գըռ-Աւների ջուրը մի քիչ տեղ յետոյ քար է դառնում, որից կազմուել է մի մեծ, սպիտակ, կրային բլուր:

Այս բլուրի մօտից ճանապարհը մտնում է Սալմաստի տափարակ ու ընդարձակ դաշտը: Մեր առաջ տարածուած է Դըրիշկի-Ջիմանը, այնքան հարթ, այնքան ուղիղ, որ ինչպէս ժողովուրդն է ասում, եթէ մի ծայրում հաւկիթ դնես, միւս ծայրից կերևի: Այս ընդարձակ մարգագետնում է, ամեն տարի, պարսից բանակը վրան խփում, նստում, և պատիժ դառնում ամբողջ սալմաստեցիների գլխին: Այս ամառ, կուռի

պատճառով, շատ զինուորներ կային: Արդէն լսած լինելով որ զինուորները ճանապարհներին անցորդներին իրեղէններ էին յափշտակում, մենք պատրաստուել էինք ոչինչ չտալու: Սակայն, այդ օրը, ճանապարհները սարվազներից ազատ էր, որովհետեւ կռուի էին գնացել Ջաֆար աղայի դէմ: Առանց մի պատահարի հասանք գաւառի կենտրոնը Դիլման (դիլ-մեկան = գաւառի-սիրտը): Մեր տեղ հասնելու ժամանակ Դիլման և կան Այան գիւղի թուրք բնակիչները, որոնք բոլորովին կողոպտուած՝ Ջաֆար աղայի մարդկանցից, եկել էին կառավարութիւնից օգնութիւն խնդրելու, և տեսնելով որ կառավարութիւնը չի կարողանում իրանց ապրանքները ետ խլել, սկսեցին խիստ հայհոյանքներ թափել թէ կառավարութեան և թէ Շահի հասցէին: Նախատուել էին իրանց ցեղակիցներին և զովում հայերին, որոնք քաջութեամբ փախցնում էին թալանող քուրդերին: Յուսահատուած այանցիները հայերին էին դիմում և խնդրում որ իրանց օգնեն:

Ջաֆար աղայի ասպատակները թալանել էին մօտ 30, գլխաւորապէս թուրք գիւղեր: Կառավարութիւնը աւերել է նրա ճարա գիւղը միայն, և ուրիշ զգալի ֆաշա տալ չի կարողացել:

Ջաֆար աղան և Շարաֆ բէկը, անցեալ տարիներում, անընդհատ անցնում էին սահմանագլուխները և թալաններ անում: Անցեալ գարնան թիւրք կառավարութիւնը ուղարկեց իր գայմազամին Սալմաստ, որ քննութիւն կատարէ այս շարունակական թալանների գործի մասին և վերջ դնէ նրանց: Հաշուից երևաց, որ Ջաֆար աղան 33,000 գլուխ ոչխար աւելի է բերել թիւրքիայից, քան Շարաֆ բէկը Պարսկաստանից տարել է: Գայմազամը պնդեց, որ կառավարութիւնը այդ աւելորդ մասը Ջաֆար աղայից առնի և յանձնի իրան: Համաձայնութիւն կայացել էր, և արդէն Ջաֆարը 3,000 գլուխ ոչխար պատրաստուել էր տալու, երբ թագաժառանգը Սալմաստ է հասնում և արգելում է, ասելով, որ երբ մի անգամ յանձն առնենք տալ այդ՝ թիւրք կառավարութիւնը հիմք կունենայ ամբողջը պահանջելու եւ մինչդեռ գայմազամը իր կառավարութեան անունով պահանջում է, որ Ջաֆար աղան պատժուի, թագաժառանգը քուրդ աւազակին մի թանկագին սուր է ընծայում: Այս յայտնի վիրաւորական վարմունքից յետոյ, գայմազամը զայրացած՝ ասում է. «Մրանից յետոյ Ջաֆար աղան հէնց ձեր, պարսիկներիդ՝ գլխին ցեց պիտի դառնայ», և վեր է կենում ուղղակի գրնում Ջաֆար աղայի մօտ:

Այժմուայ դէպքերը վերագրում են թիւրք կառավարու-

Թեան, իբր թէ Ջաֆար աղան ծածուկ հրահանգներ է ընդունում նրանից, և հարկ եղած դէպքում, կարող է ազատ անցնիլ այն կողմը:

Ստիպուած լինելով մի օր յետոյ շարունակել ճանապարհը դէպի Խոյ, աշխատեցիւման գալ մի քանի հայաբնակ գիւղերում: Ազգաբնակութիւնը կռուի պատճառով երկիւղի մէջ է:

Յուլիս և օգոստոս ամիսներում ծաղիկը խիստ մեծ թուով զոհեր է տարել. եկեղեցիներում օրական 2—3 մեռելներ անպակաս են եղել: Ուրմիում, այս հիւանդութիւնը, դեռ չէր երևացել: Սալմաստում սովորական փորահարութիւնն էլ պակաս զոհեր չի ունեցել, դարձեալ մանուկների մէջ: Ամբողջ Սալմաստի 70-ի չափ գիւղերում միայն երեք բժիշկ կայ: Խնչ կարող է անել այս չնչին թիւը:

Փայաջուկ գիւղում ներկայ եղայ մի ցաւալի երևոյթի: Մի ինչ որ ուսուցչի պատճառով գիւղը երկու մասի է բաժանուած, յարաբերութիւնները խիստ լարուած են: Երկու հակառակորդ կողմերն էլ ուժով ստորագրութիւն են առել դալրոցի բարերար Մանասէրեան եղբայրներից, որով այդ ուսուցիչը թէ վարձուած է լինում և թէ չվարձուած: Խնդիրը այնքան սուր կերպարանք ստացաւ, որ Մանասէրեանները ստիպուած եղան Ուրմի փախչել, որովհետեւ երկու կողմերն էլ սպառնալիքով պահանջում էին որ իրանց կամքը կատարուի:

Այդ պարոն ուսուցիչը իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած կը լինէր, եթէ զոհէր իր անձնականը գիւղի հասարակութեան համերաշխութիւնը ապահովելու համար ու չխառնուէր խռովութեանը:

Հաֆթուան գիւղում, այգիների մէջ, պատմեց մէկը, դէմս ելան մի քանի սարվազներ. ցանկացան հովանոցս «տեսնել»։ ապա ձեռք ձգել ժամացոյցիս և քսակիս: Ոչ մի համոզիչ խօսք չազդեց նրանց վրայ, միայն օտարանպատակութիւնս և արած սպառնալիքներս արժէք ունեցան: Սարվազները հեռացան իրանց հետ տանելով իմ հովանոցը... «տեսնելու» համար: Սրանով բախտ ունեցայ անձամբ տեսնելու, թէ Խնչ է քաշում խեղճ սալմաստցին, ամեն ամառ, սարբազների ձեռքից: Արդէն ճանապարհին մենք էլ ականատես եղանք, թէ ինչպէս մրգերով բարձած բեռները դատարկոււմ էին, և խեղճ թուրք իշապուրը դատարկածեան ետ էր դառնում, սարվազներից լաւ ծեծ կերած:

Ամեն տարի Սալմաստի այլակրօն և այլացեղ բնակիչները բողոքներ են ներկայացնում կառավարութեան: Խոսքովա-

յուժ-նստող ասորի կաթուղիկ Աբունա *) Իսախը (Իսահակ Եպիսկոպոս), իրան տուած այցելութեանս միջոցին, ինձ ցոյց տուաւ ֆրանսերէն լեզուով գրուած երկու բողոք, ուղղուած թաղաժառանգին: Այդ բողոքագրերի մէջ, սրբազանը ժատնացոյց էր անում կառավարական պաշտօնեաների և զինուորների կատարած զեղծումները և ժողովրդի տառապանքները, որոնց հետեանքով աղքատացած ժողովուրդը, գլխաւորապէս ասորիները, թողնում են, հեռանում, կամ օտարանպատակութիւն ընդունում: Ի՞նչ խօսք որ բողոքագրերն էլ միշտ անհետեանք են մնում, ինչպէս և խնդրագրերը:

Այդպէս է եղել, և այդպէս էլ պիտի շարունակուի: Պարսիկ կառավարութիւնը Թրք է լսել իր ժողովրդի բողոքի ձայնը...

Հայերի դրութիւնը Սալմաստում շատ աննախանձելի է: Աջէմեան Մատթէոս վարդապետով երրորդ դէպքն է, որ փոխանորդները կարճ ժամանակ մնալով Սալմաստ, ստացել են գրեթէ փոխանորդական տարեկան ուճիկ և 2—3 ամսից յետոյ հեռացել են: Մատթէոս վարդապետը իր փողասիրութեամբ միւս բոլոր առաջնորդական փոխանորդներից անցաւ. մինչև 350 թուման փող ստանալուց յետոյ, երրորդ ամսում, երբ հրաժարեցրուած էր, մինչև անգամ Հաֆթուանի եկեղեցու կապերտները ծախել ուզեց... Ինչո՞ւ համար, որպէսզի ճանապարհածախս ունենայ Ամերիկա գնալու:

Այժմ նորից փոխանորդի տեղը թափուր է, հետեալար և ժողովուրդը անտէր: Հոգեւոր գործերը անկարգ են. այս ամառուայ ընթացքում տեղի ունեցան մի քանի անհամապատասխան ամուսնութիւններ. բոլորի հարսներն էլ 13 տարեկանից ցած: Մի 12 տարեկան հարս, հարսանիքի հետեալ օրը փախել է իր հօր մօտ:

Ուսումնարանները հետզհետէ կանոնաւոր վիճակի մէջ են մտնում: Մի եռանդուն երիտասարդ դպրոցների վերատեսչի պաշտօնն է ստանձնել: Ասպարէզից քշուած են անպէտք ուսու-

*) Այս մարդը պրոպագանդի դպրոցում սովորած, և ապա հայրենիք վերադառնալով եպիսկոպոս-հովիւ է կարգուած եղել Սալմաստի կաթուղիկ ասորիները վրայ: Սակայն միսիօնարները հետ ունեցած մի քանի վէճերի պատճառով—երբ ժողովրդի շահերն է պաշտպանել—երկու տարի է որ զրկուել է իր պաշտօնից և առանձնացած ապրում է: Նա աղքեցիկ մարդ է կառավարութեան առաջ, և ասորիներից խիստ սիրուած է. այն ինչ կաթուղիկ միսիօնարները ամենին չեն սիրում, իրանց յատուկ անազնիւ միջոցներով գիւղին տէր դառնալու պատճառով:

ցիչները, և նրանց տեղը կանչում են թեմականներից դուրս եկածները:

Սալմաստն էլ ունի իր թերթը, Ընթերցարանում, «Մըշակի», «Մուրճ»-ի և ուրիշ թերթերի կողքին դրւում է «Զուլա» թերթը, լրագրի ամէն բաժանմունքներով: Սիրով կ'ողջունէինք «Զուլայի» (Սալմաստի Զուլա գետի անունով է, վիպասան Զուլայի հետ չլիութունի) ծնունդը, եթէ մի լուրջ գործի տպաւորութիւն թողնէր: Թերթը դբադուած էր Հաֆթուան գիւղի մի հարուստին երկինք բարձրացնելով, որը թ'նչ է արել.— ոչինչ, մի քանի տարի հոգաբարձութիւն միայն: Ո՞վ չի կարող 5 թերթ թուղթ գտնել և շաբաթը մէկը ցնդաբանութիւններով մրոտել և «թերթ» հրատարակել: Ասենք Պարսկաստանը ազատութեան երկիր է. թ'նչ ուզես, կարող ես անել...

Գալուստ

*
* *

(Նմանութիւն)

Մարդկանց արցունքներն թափւում են անվերջ,
Թափւում են անյայտ, անտես, անքանակ
Անապատներում թէ ծովերի մէջ.
Եւ ժպիտների, համբոյրների տակ,
Եւ դարպասներում, և խրճիթներում
Թափւում են լռիկ, անձայն, անհատնում...

Եւ այդ ամենքը, կաթիլ ու կաթիլ,
Ամեն կողմերից հաւաքւում մզալիս՝
Թափւում են անվերջ վշտոտ սրտիս մէջ...

Աւ. Իսահակեան